

Дианова Н. Н. Наративные источники о жизнедеятельности Херсонско-Таврического архиепископа Гавриила (Розанова)

В статье проанализирован комплекс нарративных источников, в которые отображают различные направления жизнедеятельности Херсонско-Таврического архиепископа Гавриила (Розанова). Они представлены воспоминаниями современников и эпистолярным наследием архиерея. Выяснено, что эта группа документов дает возможность проследить некоторые аспекты его церковной, научно-исторической и просветительской работы. Доказано, что деятельность Гавриила (Розанова) была направлена на развитие православной церкви, духовного образования и исторической науки. Результатом активной эвристической, археографической и научно-исследовательской деятельности архиепископа стало издание ряда работ по церковной и светской истории Южной Украины.

Ключевые слова: архиепископ, Гавриил (Розанов), источники, переписка, воспоминания, православная церковь, наука.

Dianova N. N. Narrative sources about activity of the Kherson and Taurian archbishop Gavriil (Rozanov)

In article the complex of narrative sources in which display various directions of activity of the Kherson and Taurian archbishop Gabriel (Rozanov) is analyzed. They are presented by memoirs of contemporaries and epistolary heritage of the bishop. It is found out that this group of documents gives the chance to track some aspects of its church, scientific, historical & educational work. It is proved that Gavriil (Rozanov's) activity was aimed at the development of orthodox church, spiritual education and historical science. The edition of a number of works on church and secular history of the Southern Ukraine became result of vigorous heuristic, archaeological and research activity of the archbishop.

Keywords: archbishop, Gavriil (Rozanov), sources, correspondence, memoirs, orthodox church, science.

УДК 94:329.7(092)(477)"1900/1918"

С. Г. Іваницька

**ПРАЦЯ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА «ПРОТИВ ТЕЧЕНИЯ (ПАМЯТИ
В. П. ОБНИНСКОГО)» ЯК ДОКУМЕНТ ДОБИ ¹**

Метою статті є характеристика праці Сергія Олександровича Єфремова (1876-1939) «Против течения», присвяченої відомому громадсько-політичному діячеві Віктору Петровичу Обнінському (1867-1916). Доведено вагу біографічної тематики в публіцистичному доробку С. О. Єфремова, проаналізовано специфіку сприйняття ним постаті свого героя як одного з «значущих Інших», «ідеального» представника російської інтелігенції, одного з небагатьох, що не лише послідовно відстоював ліберально-демократичні цінності, але й сприяв визвольним змаганням неросійських народів імперії. В додатку друкується текст статті С. О. Єфремова.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Віктор Обнінський, публіцистика, «Голос минувшего», «значущий Інший», епістемологічний конструктивізм.

Серед яскравих і незабутніх особистостей в українському політичному соціумі початку ХХ ст., наділених місією бути речниками ідей соціального поступу, свободи, толерантності, політичної й культурної окремішності українців, поважне місце займає постать Сергія Олександровича Єфремова (1876, с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губ. – 1939, Ярославль). У професійній сфері це був відзначений самобутнім, неповторним талантом журналіст, видатний літературний критик і літературознавець, редактор, видавець (видавництво «Вік», 1895–1918 рр.), у політиці – прихильник ліберально-демократичних і етично-соціалістичних цінностей, фундатор Української демократично-радикальної партії (УДРП) (1905 р.), у 1908 р. перетвореної на Товариство українських поступовців (ТУП), з червня 1917 р. – один із лідерів Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). У науково-організаційній ділянці С. Єфремов з 1919 р. – академік Української академії наук (УАН), в 1923–28 рр. віце-президент Всеукраїнської академії наук (ВУАН), керівник її історико-філологічного відділення, в 1923–29 рр. – очільник Постійної комісії для складання біографічного словника. Праця Єфремова «Історія українського письменства» (1-е вид. – 1911 р., 2-е – 1912 р., 3-е – 1917 р. у Києві, 4-е, змінене та доповнене – 1919–24 рр.) стала класикою національного літературознавства.

С. Єфремов був також співтворцем модерної української національної журналістики. Ігор Гирич, звертаючи увагу на цінність творчого доробку Сергія Єфремова, відзначає: «С. Єфремов-публіцист. Про це говориться незаслужено мало. Блискучий полеміст, він відгукувався на кожну новину українського життя й антиукраїнські випадки чорносотенців та російських лібералів; прекрасний знавець літератури, він володів багатою афористичною, образною мовою. ... Публіцистична спадщина С. Єфремова – класичний еталон для української журналістики, й сучасники, безперечно, повинні повертатися до його величезного доробку, вчитися на досконалих зразках публіцистичного мистецтва» [1, с. 336]. Збирання, систематизація, видання й полідисциплінарний аналіз публіцистики С. Єфремова – нагальне завдання української гуманітаристики [2,

¹ Підготовку статті уможливлено завдяки дослідницькій дотації Канадського інституту українських студій Альбертського університету, 2012-2014 рр. (із Вічного фонду ім. Михайла та Дарії Ковальських).

с. 283-286, 288-291, 301-302]. З останніх видань єфремовських журналістських праць треба згадати дві збірки: одну, підготовану до друку М. Цимбалюком, - «Початок нової доби: Радівська публіцистика. Березень – серпень 1917» (К.: Просвіта, 2011), та упорядкований колективом авторів під керівництвом В. Верстюка двотомник «Публіцистика революційної доби (1917-1920 рр.)» (К.: Дух і літера, 2014).

У 1900-ті рр. С. Єфремов друкувався на шпальтах широкого кола україномовних («Літературно-науковий вістник», «Нова громада», «Світло», «Громадська думка», «Рада», «Основа», «Боротьба», «Промінь», «Книгарь», «Просвітянин», «Громада», «Українська кооперація», «Наше минуле» тощо), російськомовних («Киевская старина», «Украинская жизнь», «Русское богатство», «Киевские отклики», «Киевская мысль», «Киевские вести», «Киевская газета», «Русские ведомости», «Голос минувшего», «Русские записки», «Ежемесячный журнал», «Северные записки» та ін.) і зарубіжних (польських, чеських, німецьких) видань. Журналістський доробок С. Єфремова до 1920 р., за різними оцінками, складає 3000, 4000, а то й 6000 публікацій. Йдеться навіть про кількість в 10000 статей! [3, с. 106] Передові редакційні статті, політичні огляди, літературно-критичні ревію, полемічні виступи, інформаційні повідомлення, рецензії, некрологи, агітаційно-пропагандистські брошури... Частина своїх творів Єфремов свідомо й цілеспрямовано друкував російською мовою: згідно власноручному списку праць, з 1895 по 1919 рр. це - не менш ніж 176 статей (із загального числа в 956 позицій) [4]. В своїх статтях, рецензіях, некрологах, присвячених діячам культури, літератури, політики, він ретельно фіксував вияви співчуття до «українського питання» та факти співпраці на ґрунті реалізації проектів децентралізації Російської держави. Вагомість біографічної тематики у публіцистичному доробку С. Єфремова безперечна.

В методологічному аспекті адекватно відтворити єфремовське сприйняття постатей своїх сучасників має допомогти теорія епістемологічного конструктивізму, а саме такі її концептуальні положення: 1) «У ситуації віч-на-віч інший постає переді мною в живому сьогоденні, яке ми обидва переживаємо.... Ніяка інша форма соціальної взаємозв'язку неспроможна з такою повнотою відтворити властивості суб'єктивності, як ситуація віч-на-віч. Тільки тут суб'єктивність іншого є емпатично «близькою». Всі інші форми зв'язку з іншими людьми тією чи іншою мірою є «віддаленими». У ситуації віч-на-віч інший є абсолютно реальним» [5, с. 52-53]. 2) «Моє минуле в моїй пам'яті, і хоча я не зможу відновити його у всій повноті, все одно це більше, ніж інший може сказати про нього. Але це «краще знання» самого себе вимагає рефлексії» [5, с. 53]. 3) «Досить важко встановити жорсткі взірці для взаємодії в ситуації віч-на-віч. Хоч би якими не були взірці, вони будуть весь час змінюватися завдяки надзвичайно різноманітному і ледь вловимому взаємообміну суб'єктивними значеннями» [5, с. 54]. 4) «Соціальна структура - це вся сума типізації та створених за їх допомогою повторюваних зразків взаємодії. Як така соціальна структура є суттєвим елементом реальності повсякденного життя» [5, с. 59]. 5) «Конструювання дійсності» неможливе без «значущих Інших» - обмеженої кількості близьких і важливих для нас людей, реальні чи уявні діалоги та взаємодія з якими (та й саме існування яких) дає нам змогу орієнтуватися у житті, усвідомлювати нашу значимість і місце в світі, оцінювати свої та чужі вчинки, наполягати на певних цілях і цінностях [5, с. 254].

Слід зазначити, що праця С. Єфремова «Проти течії (Пам'яті В. П. Обнінського)», вміщена в 1916 р. в книзі 5-6 російського ліберально-народницького «часопису історії й історії літератури» «Голос минувшего» (за редактуванням С. Мельгунова й В. Семеєвського), займає особливе місце в публіцистичному доробку журналіста. По-перше, головний її герой – громадський діяч, який мріяв про перетворення централізованої поліетнічної держави на федерацію вільних та рівних народів. По-друге, В. П. Обнінський був тим одним із нечисленних за всю історію українсько-російських взаємин великоросів, що за власною ініціативою висловлював готовність до конструктивного порозуміння з лідерами ТУП щодо «українського питання». По-третє, єфремовська стаття була написана в третій рік світового лихоліття, в умовах посилення економічної й політичної кризи в Російській державі, руйнування традиційної моралі аграрно-індустріального суспільства, в умовах, коли під тиском важких обставин війни і людських втрат неймовірний психологічний стрес ставав нормою життя, а публічні інтелектуали усе більше замислювались щодо потреби переоцінки політичних цінностей... І деякі з них, зокрема В. П. Обнінський, усе більше схилялись до думки, що дійсно треба йти «проти течії», наполягати на негайних реформах як єдиному засобі запобігання революційного вибуху мас... І все ж таки С. Єфремов, висловлюючи одночасно щирий сум з приводу втрати однодумця й прихильника українства, нагадував у своєму тексті про вічні цінності, про пріоритет моралі й правди в громадських справах.

Вважаємо за потрібне навести короткі біографічні відомості про героя єфремовського нарису. Віктор Петрович Обнінський (1867-1916) походив із шляхетської родини, що мала польсько-литовське коріння. Народився в Калузькій губернії у сім'ї юриста Петра Наркізовича Обнінського - відомого діяча доби «Великих реформ». Віктор Петрович уславився як активний земський та громадсько-політичний діяч, член «Союзу визволення» (1903-1905 рр.) та конституційно-демократичної партії (партії Народної свободи) (з 1905 р.), один засновників її Калузького губернського комітету, член ЦК (1916 р.). Бувши представником лівої течії в партії, боронив гасла демократичної республіки й радикальної земельної реформи (див.: *Обнинский В. П. Первая Дума и правительство в вопросе о земле // К 10-летию 1-ой Государственной Думы: Сб. статей перводумцев. – Пг., 1916, с. 67–75*). Депутат Першої Державної Думи, член фракції «автономістів-федералістів», що відстоювала проекти децентралізації країни на засадах автономії окремих народів і областей. За підписання Выборзької відозви засуджений до 3-х місяців в'язниці, позбавлений виборчого права і права обіймати виборні посади. Впливовий масон (з 1906 р.). У 1909 р. - співзасновник і голова «Товариства єднання народів Росії», ініціатор видання часопису «Народы и области» (М., 1914; вийшло 8 чисел). Редактор та співупорядник збірників на ушанування пам'яті С. А. Муромцева, Л. М. Толстого, Г. А. Джаншиєва, ювілейного видання до 10-річчя Першої Державної Думи. Автор книжок, що отримали

широкий розголос серед сучасників - «Полгода русской революции. Сборник материалов по истории русской революции (октябрь 1905 - апрель 1906 гг.). Вып. 1» (М., 1906), «Летопись русской революции Ч.3. Дума и революция: Вып. 1. Меры против печати. Тюрьма и ссылка. Карательные экспедиции. Смертные казни. - Хроника: Апрель - июль 1906 г.» (1907), «Новый строй. Ч. 1-2» (1911), «Последний самодержец. Очерк жизни и царствования императора России Николая II» (Берлін, 1912). Автор щоденника «Девяносто дней в одиночном заключении. Тюремные заметки» (М., 1917).

У 1910-1911 рр. В. П. Обнінський приїздив до Києва для переговорів з керівництвом ТУП щодо відновлення діяльності САФ. Брав участь у конференції КДП 6-8 червня 1915 р., де гаряче дебатовалося «українське питання». В кінці 1915 – на початку 1916 рр. критикував ЦК конституційно-демократичної партії та його лідера П. М. Мілюкова, звинувативши останнього в «самодержавному» керівництві партією; вимагав, щоб конституційні демократи вийшли з Прогресивного блоку і зробили кроки до зближення з трудовиками і меншовиками-оборонцями. З осені 1914 до квітня 1915 р. військовий кореспондент на Південно-Західному фронті. На підставі власних вражень і документів написав книгу «Галицкая кампания 1914-1915 годы» (лишилась у рукопису). Організатор і керівник відділу допомоги військовополоненим при Головному комітеті Всеросійського земського союзу. Видав брошуру «В плену: О помощи находящимся в плену русским солдатам» (М., 1916). Про корисність діяльності В.П. Обнінського свідчить кількість отриманих їм від військовополонених листів з висловленням подяки (напередодні його смерті таких листів було 120, а в день смерті – 97). Своє рішення піти з життя пояснив у прощальних листах важким душевним станом. У березні 1916 р. у зверненні до ЦК КДП С. Єфремов, В. Прокопович, А. Ніковський від імені ТУП писали про небіжчика як «піонера федералізму», що значно випереджав звичайну позицію російського суспільства [6; 7; 8; 9, с. 115, 122, 131, 205, 218; 10; 11; 12; 13; 14, с. 144-145, 211, 273]. Отже, як свідчать факти біографії, В. П. Обнінський значну частину свого життя дійсно йшов «проти течії» - в земській діяльності, в партійних структурах, в міжпартійних асоціаціях, в журналістській творчості... «Проти течії» йшов він, і намагаючись «розхитати» (майже безнадійно) імперсько-централістичний менталітет російського політичного соціуму.

Відтворюючи в своїй пам'яті образ небіжчика, С. Єфремов писав, що була це «велика і хороша людина, так необхідна саме зараз у часи панування фрази і пози, красивих слів і нищих вчинків» [15, с. 150], простежив процес перетворення його з «областника на федераліста» [15, с. 143-144], нагадував про репутацію Обнінського як «щирого друга недержавних народностей» [15, с. 147], говорив про окреслені ним «плани, розраховані до дрібниць, дбайливість про чужі інтереси і ту тонку уважність, яка була так характерна для Віктора Петровича в ділових відносинах» [15, с. 139], відзначав властиву йому «чарівливість ... особливої витонченості» [15, с. 139], називав «благородним лицарем, справжнім романтиком національного питання серед російського суспільства», що «повинен був відчувати себе до певної міри самотнім навіть у близькому середовищі, що все ж таки було занадто далеким від предмета його захоплення. Позиція Обнінського в національному питанні була винесена далеко вперед порівняно з позицією тих «реальних політиків» навіть прогресивного табору, які ніяк ще не можуть звільнитися від звички поділу націй на великі і малі, ті, які потребують особливого заступництва і такі, які ще «можуть почекати». Він не розумів такої черги ... » [15, с. 150-151]. Єфремов схвалював абсолютну щирість і послідовність Обнінського щодо позитивного розуміння «українського питання», підкреслюючи, що саме тут «випробовується міцність неупередженості, щирості й послідовності. Скільки зустрічається російських діячів, для яких це випробування виявляється фатальним, і які, приймаючи формулу «національного самовизначення» для всіх народностей Росії, зараз же недвозначно виявляють своє «національне обличчя», як тільки справа торкнеться українського питання! ...» [15, с. 144].

Сергій Олександрович детально розповів про перший приїзд Обнінського до Києва в кінці 1909 (або, можливо, й на початку 1910. – С. І.) р. та зустріч на квартирі кадета Івана Миколайовича Полторацького, де зібралось чимало представників поступової київської інтелігенції, про плани й наміри Обнінського щодо видання часопису «Народы и Области». [15, с. 147-148].

Фатальний крок Обнінського здавався вихованому в глибоко релігійній родині священика Єфремову жахливо-неприємним, незбагненим; він намагався його пояснити, виходячи передусім із аналізу тогочасної суспільної ситуації. Єфремов припускав, що важким моральним ударом для Обнінського, який в початковий період війни відстоював позиції «оборончества», повинно було стати гірке розчарування в «визвольній» місії російської армії в Східній Галичині та в цілому - усвідомлення розбіжності задекларованих цілей світової війни (зокрема, про боротьбу за право самовизначення «малих народів») і її реальних катастрофічних наслідків. «Невже та «серцева туга», про яку писав покійний в передсмертних своїх листах і яка, без сумніву, є лише відлунням нашої навіженої дійсності - невже вона може розтрощити навіть такий високий зразок моральної витримки, енергії і стійкості, яким також, безсумнівно, був покійний? Невже майбутнє настільки темне, що навіть досвідчені керівники, такі, що переконано вірять у свою справу працівники цього майбутнього, втомлюються в марних зусиллях розгледіти його обриси за суцільною завісою темного теперішнього? ... Моторошні питання, що багатьох бентежать своєї, мабуть, безвихіддю, нещадністю і наготою відчайдушною постановки, яка пролунала в пострілі 20-го березня, що забрав одне з кращих життів нашого часу ... » [15, с. 138]. І далі про те, що зовні «Віктор Петрович здавався абсолютно поглинутим своєю звичайною діяльністю, але десь, на споді душі, вже утворилася тріщина, гризла гнітюча порожнеча і серцева туга, яка і призвела до фатальної розв'язки...» [15, с. 150].

Відомості Єфремова щодо ролі Обнінського в відродженні САФ у постреволуційний період та пошуку порозуміння в середовищі опозиції підтверджуються інформацією з інших джерел. Так, на допиті в ОДПУ 29.12.1929 р. (протокол вперше був опублікований в «Народній газеті» №№ 16–17 за 1995 Сергієм Білоконем та згодом передрукований Л. Портновою в часопису «І») Єфремов свідчив про те, що в 1910-ті

рр. заходи щодо вирішення національного питання в Російській державі були пов'язані з активізацією масонського руху: «Київські ложі одводили чимало місця спеціально українській справі, до того часу взагалі нехтуваній серед російського громадянства, і цим дуже допомогли тому контакту, що встановився в Києві між українським і російським громадянством, їх спільним політичним виступам, як од під час виборів і взагалі поширенню українських домагань, популяризації лозунгів федерації й автономії серед російського громадянства. З доручення й за допомогою брацтва один з його членів, В. П. Обнинський, спеціально взявся до поновлення колишнього союзу автономістів-федералістів і чимало зробив для популяризації ідей федералізму (видання журналу «Народы и области» в Москві)» [16]. Єфремов також згадав про зустріч із Обнинським на масонському конвенті в Петербурзі в кінці 1914 р., під час Першої світової війни [16].

У революційно-буремні 1917-1918 роки змагань за українську політичну окремішність – або в формі національно-територіальної автономії у складі Російської федеративної республіки, або в формі суверенної держави – Єфремов знову вважав за потрібне пригадати практичні кроки В. П. Обнинського в національному питанні. Так, у квітні 1917 р. у статті «До питання про автономію» публіцист розповів про історію створення й функціонування «Союзу автономістів-федералістів» (САФ), що був заснований в Першій Державній Думі з депутатів од «недержавних націй Росії та деяких областей, в яких живі були федералістичні традиції». Окреслив роль В. П. Обнинського в відновленні його діяльності, пригадав його візит до Києва 1910 р., щоб «тут, у центрі федералістичного руху й традицій» порадитися з українцями про відновлення «Союзу». Єфремов розповів про подорожі Обнинського з організаційними завданнями у Білорусь, Литву, на Кавказ, що сприяло відродженню САФ у 1912 р. Московський з'їзд 1913 р. схвалив платформу й обрав ЦК Союзу та визнав потребу видання свого друкованого органу, яким згодом став журнал «Народы и области». На початку 1916 р. у Петербурзі відбулась спеціальна нарада з представників різних націй, і на весну був призначений новий з'їзд автономістів-федералістів. «Нагла смерть Обнинського – йому доручено було організаційні заходи – саме перед призначенням часом розбила ці плани, й з'їзд не відбувся, хоча зносили між недержавними національностями й не поривалися» [17, с. 59].

В статті від 8 вересня 1917 р. з приводу «з'їзду народів» у Києві С. Єфремов принагідно згадав, як «благородний борець за федеративний лад у Росії, В. П. Обнинський, на Україну, до Києва приїхав, розпочинаючи свою велику роботу для об'єднання народів напередодні волі» [18, с. 284].

Вітаючи схвалення Установчими зборами принципу федералізації Російської держави (січень 1918 р.), С. Єфремов акцентував, що «це показує, який величезний поступ зробила в Росії федеративна ідея. До революції вона була ледве-ледве тліла і, напр., Союз автономістів-федералістів найменше членів мав якраз серед великоросів, не вважаючи на всю енергічну і самоотвержену пропаганду небіжчика Обнинського...» [19, с. 431].

В серії статей «Серед темних людей» («Нова рада», вересень 1918) Єфремов використовує образ Обнинського як узагальнений символ борця за права «недержавних народів», одночасно закликаючи до диференційованого підходу в сприйнятті російського культурного надбання. Ця єфремовська теза варта розлогого цитування, бо майже ті самі речі, з незначними корективами щодо конкретних імен і деталей, можна й нині адресувати агресивно-войовничим прихильникам «Руського мира». «Ми бачили і бачимо російську культуру не тільки з показного її боку, де пишається велика література, а й з оборотного, де велике ж насильство розпаношилось, бо це також частина культури: централізм, і націоналістичне засліплення, матірщина, і стражник з жандармом, і «неудобозабываемый Тормоз», як величав той самий Шевченко і в тому ж самому щоденникові Миколу І-го. І приймаючи Щедрина, ми одкидаємо «Леду»; побожно схиляючись перед борцями за волю, інакше оцінюємо «Тормозів»; шануючи дійсну культуру, з огидою ставимося до тієї лакейсько-казарменної «культури», що заповонила наш край; шукаючи суголосних елементів, на зразок Обнинського, боремося проти Струве. І боремося. І не ми винні, що Обнинських серед російського громадянства ми налічували одиницями, а ідеологам «національного еросу» ім'я було легіон. Не ми також винні, що до нашого народу та чужа культура доходила тільки в формі обрусительної школи, казарменного сміття та лакейської поезії, тобто здебільшого оборотним своїм боком. Ми не винували б і російську інтелігенцію, коли б вона без самозасліплення глянула на ті потворні виплоди своєї культури й чорне справді назвала чорним. На жаль, а надто останніми часами, вона заводить якусь оригінальну кругову поруку...Коли так, то за це повинна ж вона й відповідальність нести» [20, с. 184-185].

В статті «Образи і луб'я» («Нова рада», 20-21 вересня 1918 р.) Єфремов переадресовує читача до вище цитованого твору й поглиблює тезу щодо «двох культур», підкреслюючи: «В усякому разі, межі для полеміки у мене поставлені були виразно: є добрі, є й лихі сторони російської культури; добрі ми приймаємо, щоб у національних формах передати своєму народові; лихі одкидаємо: Щедрина й Обнинського шукаємо, з Каменським і Струве боремося» [21, с. 195].

Таким чином, можна стверджувати, що постать В. П. Обнинського як «нетипового» великороса тривалий час відігравала роль одного з «значущих Інших» у конструюванні картини «світу політики» С. Єфремова. В різноманітних публіцистичних творах (і передусім в меморіальному нарисі «Проти течії») С. Єфремов окреслив образ Обнинського як видатного громадського діяча, так би мовити, ідеального представника російської інтелігенції, одного з небагатьох, що не лише послідовно відстоював ліберально-демократичні цінності, але й всіляко сприяв визвольним змаганням неросійських народів. За композицією, стилістикою, провідними ідеями й ключовими висновками твір С. Єфремова «Проти течії» з впевненістю можна вважати аутентичним «документом доби».

Нижче подається, зі збереженням усіх мовностилістичних авторських особливостей, текст цієї напівзабутої статті С. Єфремова. Для зручності читача використано сучасні правила російського правопису. Примітки, які там є, зроблені особисто самим публіцистом.

Джерела та література

1. Гирич І. Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця) [Текст] / І. Гирич // Укр. археограф. щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 336–375.
2. Іваницька С. Г. Постать Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці [Текст] / С. Г. Іваницька, Т. В. Єрмашов // Українська біографістика: зб. наук. праць. – К.: Ін-т біогр. досліджень НБУВ НАНУ, 2013. – Вип. 10. – С. 282–308.
3. Єрмашов Т. В. Впливи публіцистичної творчості С. О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні [Текст] / Т. В. Єрмашов // Зб. праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси, 2012. – С. 106–111.
4. Спис праць С. О. Єфремова за 1895 - 1919 рр. [Текст] // Записки історико-філологічного Відділу УАН. - Кн. 2-3. - К., 1920-1922. - С. 48-92.
5. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман; пер. Е. Руткевич. - М.: Медиум, 1995. - 323 с.
6. Васильева З. В. Обнинские в общественной и культурной жизни России второй половины XIX – нач. XX в. [Текст] / З. В. Васильева, Т. А. Свиридова // Труды регионального конкурса научных проектов в области гуманитарных наук. - Калуга, 2003. - Вып. 4. - С. 119–120.
7. Волобуев О. В. Обнинский Виктор Петрович [Текст] // Политические партии России. Конец XIX - первая треть XX века: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 407–408.
8. Волобуев О. В. Обнинский Виктор Петрович [Текст] // Государственная дума Российской империи: 1906–1917 / Науч. ред.: Б. Ю. Иванов, А. А. Комзолова, И. С. Ряховская. – М.: РОССПЭН, 2008. - С. 421–422.
9. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX начало XX века) [Текст] / И. В. Михутина. - М.: Институт славяноведения РАН, 2003. - 289 с.
10. Попов И. И. Виктор Петрович Обнинский [Текст] // Известия Литературно-художественного кружка. - Вып. 14–15. - М., 1916. - С. 30–32.
11. Свиридова Т. А. В. П. Обнинский: хроника жизни [Текст] / Т. А. Свиридова // Новейшая история Отечества XX–XXI вв.: Сб. науч. тр. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2006. - Вып. 1. - С. 324–328.
12. Суханова О. Н. Гласный Калужского земства В. П. Обнинский [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ukrnapuka.ru/DN/28-03-2012/A4/tom-54.pdf>. Дни науки.
13. Филимонов В. Болело сердце за людей [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vest-news.ru/new.php?id=2054>
14. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917 рр.) [Текст] / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 480 с.
15. Єфремов С. Против течения. Памяти В. П. Обнинского [Текст] / С. Єфремов // Голос минувшего. – М., 1916. – Кн. 5–6. – С. 138–151.
16. Свідчення С. О. Єфремова для ОГПУ. Публікація Л. Портнової. Примітки Л. Портнової та В. Пономарьова [Текст] // «Ї»: незалежний культурологічний часопис. – 2009. - № 54: Вільні Мулярі. Масони. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n54texts/jefremov2.htm>
17. Єфремов С. До питання про автономію [Текст] // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). - К.: Дух і літера, 2014. – Сер. «Бібліотека спротиву. Бібліотека надії». - Т. 1. – С. 59–62.
18. Єфремов С. До вільної спілки вільних народів [Текст] // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). - К.: Дух і літера, 2014. – Т. 1. – С. 284–285.
19. Єфремов С. Установча рада і федерація [Текст] // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). - К.: Дух і літера, 2014. – Т. 1. – С. 431–432.
20. Єфремов С. Серед темних людей [Текст] // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). - К.: Дух і літера, 2014. – Т. 2. - С. 179–189.
21. Єфремов С. Образи і луб'я // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). - К.: Дух і літера, 2014. – Т. 2. - С. 190–195.

Сергей Ефремов

Против течения (Памяти В. П. Обнинского)

«Жутко жить, когда такие люди уходят», пишет мне знакомая москвичка под впечатлением неожиданной кончины В. П. Обнинского. И, несомненно, в этих простых словах ярко высказалось то общее настроение, которое было вызвано добровольным уходом от жизни этого крепкого и чистого человека, среди всех знавших его светлый облик и внешнюю кипучую деятельность. Именно – жутко... Жутко даже помимо извечных, стоящих неотступно пред человечеством вопросов о смысле и ценности жизни, о праве добровольного расчета с ней, о целесообразности именно такого решения жизненных противоречий и о возможности иного выхода из них. Так трагически внезапно оборвавшаяся жизнь и свежая могила, выросшая на кладбище Донского монастыря, в особенности остро ставят эти вопросы в силу, как будто, очевидного противоречия между бодрым настроением жизни теперешнего обитателя этой могилы и последним аккордом этой жизни. Неужели та «сердечная тоска», о которой писал покойный в предсмертных своих письмах и которая, без сомнения, является лишь отголоском нашей сумасбродной действительности – неужели она может сокрушить даже такой высокий образец нравственной выдержки, энергии и стойкости, каким также, несомненно, был покойный? Неужели будущее настолько темно, что даже опытные руководители, убежденные и верящие в свое дело работники этого будущего, устают в напрасных усилиях разглядеть его очертания за сплошной завесой темного настоящего? И неужели против этих удушливых газов современности нет, не выработано общественной практикой действительного противоядия? Жуткие вопросы, многих смущающие своей, по-видимому, безысходностью,

беспощадностью и наготой отчаянной постановки, прозвучавшей в выстреле 20-го марта, унесшем одну из лучших жизней нашего времени...

Лично для меня эти вопросы являются в особом освещении, благодаря некоторому привходящему обстоятельству, носящему характер почти рокового совпадения. 20 марта, в самый день катастрофы, так глубоко подчеркнувшей жуткие вопросы, я получил от покойного Виктора Петровича письмо. Письмо, датированное 17 марта. Обычное милое письмо, полное обаяния того особого изящества, печать которого лежала на всем облике покойного. Письмо, которое ни одной черточкой не напоминало, что в авторе его созрело роковое решение, в котором ничего нет от смерти, наоборот - все от жизни: планы, рассчитанные до мелочей, заботливость о чужих интересах и та тонкая внимательность, которая была так характерна для Виктора Петровича в деловых отношениях. Оно и сейчас предо мной, это письмо, но смысл его простых деловых строк является уже иным в виду, как самого события, легшего темной гранью между моментом его написания и получения в Киеве, так и вопросов, поднятых этим событием. Теперь оно приобретает уже смысл своего рода, если хотите, политического завещания и косвенного ответа на приведенные выше жуткие вопросы. Ниже я еще вернусь к ним, а теперь несколько черточек из жизни Виктора Петровича, обрисовывающих его своеобразную привлекательную личность.

Знакомое и раньше имя Обнинского сделалось для меня близким еще в период работ славной памяти первой Государственной Думы, этого нерукотворного памятника парламентскому романтизму и надеждам молодой российской общественности. К моменту ее созыва голоса скептиков, под влиянием исхода выборов, почти умолкли; убеждение, что окончилось гнетущее странствование по бесплодной пустыне реакции и что стены русского Иерихона рушились, наконец, от трубных звуков грядущей демократии, было почти всеобщим, надежды на обновление открывали почти безбрежные перспективы. При бодром, радостном настроении начали свою тяжелую и ответственную работу народные представители 1-го созыва: впереди предстояла борьба, но исход ее казался несомненным, несмотря даже на некоторые весьма неблагоприятные предзнаменования. И с первых же дней существования Думы работы ее пошли по двум параллельным направлениям, преследуя цели укрепления конституционных начал, гражданского освобождения личности и национального раскрепощения негосударственных народностей. В значительной своей части эта двуединая работа, конечно, совпадала, так как в среде национальных деятелей ясно сознавалось, что только при осуществлении гражданских свобод может быть обеспечено и действительное национальное равноправие. Но не всем политическим деятелям так же ясна была обратная связь о зависимости благоприятного исхода борьбы за гражданские свободы от признания и проведения в жизнь начал национального равноправия. Многим казалось, что стоит лишь обеспечить конституцию - и сами собой падут национальное неравенство, гнет и притеснения; многие относились отрицательно к национальным требованиям, считая, что они вносят лишь ненужную рознь в дело едино спасительной политической борьбы и распыляют общественные усилия, необходимые главным образом и прежде всего для борьбы во имя конституции. Сначала конституция, а все остальное приложится само собой - утверждали представители этого течения, обещая «потом», «когда-нибудь» заняться также и национальными вопросами, опять-таки в порядке известных очередей. Нечего и говорить, что для национальных деятелей такая постановка национального вопроса была совершенно неприемлемой. Для них было очевидно, что при этом упускалось из виду еще Драгомановым отмеченное несовпадение конституционного образа правления с действительной свободой национальностей, последняя еще не гарантируется одной наличностью конституции, ибо и парламент, составленный централистически, может также пренебрегать интересами отдельных народностей, как и бюрократическое правительство: налицо ведь практика чисто централистических конституций французского типа, сочетавшая демократические учреждения с крайним централизмом и пренебрежением к правам и нуждам отдельных частей государства. При разноплеменном составе России такая практика, маскируемая притом установлением известных очередей для национальностей, представляла сугубую опасность. Необходимо было заблаговременно выяснить всю недостаточность чисто-конституционных увлечений, поставить на ближайшую очередь национальные и областные интересы, защищать и проводить их вместе и одновременно с общеполитическими требованиями. Вот почему, с открытием представительных учреждений в России, сейчас же образовалась в Государственной Думе многочисленная (120 членов) группа автономистов, как парламентская фракция основанного в 1905 г. союза автономистов из представителей, главным образом, негосударственных народностей России. Работа фракции шла быстрым темпом, и уже спустя две недели по открытии Думы, 11 мая, была принята на общем собрании членов фракции ее программа, утвердившая требование государственной децентрализации на принципах автономии отдельных народов и областей, конечно, на строго демократических началах. По сообщению одного из участников фракции, в состав ее к моменту принятия программы «вступили уже национальные парламентские группы – украинская, литовская, татарская, эстонская, латышская, представители Юго-Зап[адного] и Северо-Зап[адного] Края, Новороссии;

принимают в нем участие и представители казачьих областей, (Донск[ой], Уральской) и великороссы, сочувствующие началам автономного устройства областей, имеющих, независимо от национальности их населения, своеобразные экономические, бытовые и др. условия, сторонники широкого самоуправления отдельных областей, вошли также делегаты от группы представителей Царства Польского¹. Среди великороссов, сочувствующих началам автономного устройства областей, мы встречаем здесь и В. П. Обнинского.

Нам неизвестно в подробностях, какое участие в работах фракции автономистов принимал Виктор Петрович. Но одно несомненно - что это участие было моментом перелома в его мировоззрении и всей дальнейшей деятельности. Вступив в фракцию областников с известного рода лишь теоретическим интересом к национальным и областным вопросам, он выходит из нее, за роспуском Думы, уже убежденным автономистом-федералистом, неуклонно проводящим свои убеждения в жизни в доступной ему сфере деятельности. Общение с товарищами по фракции, представителями «плебейских», по выражению Драгоманова, народностей, кровно заинтересованных в правильной постановке и разрешении национального вопроса, впервые поставило перед ним этот вопрос во всей его широте. Оно же сделало для него ясной связь между национальным возрождением этих народностей и их гражданским развитием, дав, таким образом, еще новое основание тем демократическим лозунгам, к которым примкнул покойный. Областник превращается в федералиста. Обнинский впоследствии не раз и сам говорил о том значении, какое имело в его эволюции от областничества к федерализму пребывание в думской фракции автономистов. Высказываясь по одному частному поводу о национальном вопросе в России, он, между прочим, пишет: «Я интересуюсь украинским вопросом с тех пор, как стал вообще интересоваться национальными проблемами. Мне трудно проследить начало этого интереса, и какого-либо резкого повода к его пробуждению я не припоминаю, ибо вся жизнь русских областей есть один длительный, без передышки, повод к пробуждению внимания во всяком неслепом и неглухом великороссе; впрочем, происходя из польско-литовского рода, я, быть может, сохранил, через ряд осевших на Руси поколений предков своих, вместе с кровью, и повышенный интерес к судьбам так называемого «некоренного» русского населения. Примкнув в первой Государственной Думе к союзу автономистов, я ближе стал к украинскому вопросу, благодаря живому обмену мыслей между украинскими депутатами и великороссами². Конечно, сказанное относится не только к украинскому вопросу, так как «живой обмен мыслями» во фракции автономистов происходил по всем национальным направлениям, равно как и общение депутатов различных национальностей, способствовавшее взаимному осведомлению и сближению. Но характерно отношение Обнинского именно к украинскому вопросу, ибо этот последний вообще можно считать оселком, на котором испытывается прочность национального беспристрастия, искренности и последовательности. Сколько встречается русских деятелей, для которых это испытание оказывается роковым, и которые, принимая формулу «национального самоопределения» для всех народностей России, сейчас же недвусмысленно обнаруживают свое «национальное лицо», как только дело коснется украинского вопроса!.. Обнинский не знал компромиссов в этом отношении и последовательно проводил на практике свои убеждения, при каждом случае выдвигая те требования, которые он признал для себя обязательными в качестве члена фракции автономистов.

Это сказалось сейчас же в позиции, занятой Обнинским в Государственной Думе. В течение кратковременной сессии первой Думы, не считая докладов по запросам, выступать ему пришлось несколько раз в крайне ответственной роли докладчика от аграрной комиссии по боевому вопросу момента - по вопросу урегулирования земельных отношений в России. Здесь нет надобности говорить подробно о том, как ставила этот вопрос первая Дума и как эта постановка отразилась на судьбе не только депутатов первого созыва, но и вообще представительных учреждений в России. Но зато необходимо отметить позицию докладчика, в словах которого звучал призыв не только ставить аграрный вопрос в полном объеме, но и решать его в зависимости от местных условий, избегая одного – все нивелирующего шаблона и принимая во внимание все разнообразие национальных и областных отличий. Убежденный автономист говорил устами докладчика аграрной комиссии. В заседании 19 мая 1906 г. Обнинский впервые формулировал свою точку зрения. Приглашая Думу «сказать открыто и во всеуслышание - вся земля для трудящихся» и признать этот принцип меркой всех мероприятий по аграрному вопросу, докладчик в то же время находит необходимым разделить вопрос в отношении Великороссии и остальных местностей империи. Земельная реформа, по мнению Обнинского, немедленно и непосредственно самой Думой может быть принята только для великорусских областей. Что же касается иных местностей, то «в решении этого вопроса центр тяжести, несомненно, переносится на отдельные местности русского государства, которыми этот вопрос и должен быть решен. Мало того, только в этих отдельных местностях и можно получить те материалы, которые понадобятся комиссии (аграрной) в очень близком будущем»³. И в заключение Обнинский вносит предложение, которое не оставляет уже сомнений относительно того, как докладчик представлял себе

¹ И. Шраг. *О союзе автономистов* // Украинский вестник. 1906. № 1, стр. 67.

² Анкета «Украинской жизни» // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 12. – С. 55.

³ Стенографический отчет, заседание 38, с. 2000.

желательные и возможные, по его мнению, отношения отдельных областей на почве земельного переустройства. «Итак, господа, - заканчивает Обнинский свою речь, - признавая принцип, что вся земля должна принадлежать трудящимся, принимая предложенное заявление, как минимум аграрной программы для великорусских губерний и оставляя открытым вопрос аграрной реформы для областей *до тех пор, пока они не получат строго демократических органов самоуправления* – Дума должна прежде всего озаботиться установлением «основ областного самоуправления»¹, для чего избрать особую комиссию, которой и поручить разработку данного вопроса.

Таким образом, уже в плоскости аграрного вопроса Обнинский сумел стать на точку зрения национальных «областей», выдвигая в качестве регулятора именно местные особенности и нужды. Еще ближе к национальному вопросу подходит он в те тревожные дни существования первой Думы, когда началось обсуждение известного правительственного сообщения по аграрному вопросу и когда конфликт между народным представительством и министерством («властью законодательной и исполнительной») уже достаточно созрел и всем казался неминуемым. Представляя в заседании 4 июля в качестве докладчика проект ответного сообщения Думы, Обнинский сопровождает его следующим предложением: «Мне хотелось бы, чтобы это обращение действительно дошло до всякого земледельца, потому что решение аграрного вопроса одинаково важно, как для севера и центральной России, так и для далёкого Закавказья и всяких местностей, где живут земледельцы. Поэтому я с своей стороны вполне присоединяюсь к заявлению депутата Топчибашева о том, чтобы те экземпляры сообщения - если Дума примет его в той или иной редакции, - которые пойдут на наши окраины или в те губернии, где русский язык недостаточно понятен земледельческому населению, сопровождалось там подстрочным переводом на местные языки»². Насколько большое значение придавал покойный своему предложению, видно из того, что он повторил его и в заседании 6 июля, последнем заседании первой Государственной Думы, еще раз настаивая на переводе думского обращения «на языки тех местностей, население которых с русским языком мало знакомо или вовсе незнакомо». И опять-таки Обнинский и в данном случае являлся выразителем общего мнения своих товарищей по фракции автономистов. «Защищая в Гос[ударственной] Думе, – пишет он впоследствии в известной нам уже анкете «Украинской Жизни», – предложение союза автономистов о публикации важных государственных актов на языках всех, по возможности, народностей, я имел случай выяснить свое отношение к роли этих языков во всех установлениях, не видя в ней опасности для государственного языка, – в данном случае великорусского»³.

«Дума народного гнева» была распущена, не успев осуществить своих предположений. Одновременно прекратила свое существование и фракция автономистов, прошедшая такой яркой полосой в жизни Виктора Петровича. Выброшенный российской действительностью из стана активных участников представительных учреждений, занятый, кроме того, делами по ликвидации своей думской деятельности (процесс выборщиков, тюремное заключение и т. д.), он на некоторое время отходит от того, что составило впоследствии оригинальный букет его деятельности. Но уже с конца 1909 г. он опять возвращается к ней с тем, чтобы уже не прерывать своих обычных занятий буквально до последнего момента. В это время он впервые появляется в Киеве с вполне определенными намерениями.

Я живо помню эту первую встречу с Виктором Петровичем. В квартире тоже покойного И. Н. Полторацкого собралась небольшая группа из представителей украинской и русской интеллигенции, и Виктор Петрович развил пред ними свои планы усиления в обществе интереса к национальным и областным вопросам. Подробно говорить об этих планах еще не пришло время, поэтому лишь вкратце отмечу, что в своих построениях он исходил из программы все той же фракции автономистов первой Думы, подчеркивая, что лишь осуществление этой программы обеспечит разноплеменному населению России выход на настоящую дорогу ничем не стесняемого развития. Но прежде всего, необходимо тесное общение представителей всех национальностей друг с другом и с известными элементами среди великорусского общества, взаимное ознакомление и поддержка, которые должны вылиться также в определенные организационные формы. Осуществление своих планов он начинает с Киева, так как рассчитывает, что именно здесь они должны встретить полное сочувствие и поддержку в виду традиционного значения Украины, как колыбели федералистических стремлений. В оживленной беседе, которая неизменно возобновлялась и в последующие приезды Виктора Петровича в Киев, были намечены пути, которыми следует идти к поставленной цели взаимного ознакомления и сотрудничества негосударственных народностей России. Виктор Петрович взял на себя всю организаторскую работу и, действительно, развил в этом направлении громадную энергию. Пользуясь своими связями и репутацией искреннего друга негосударственных народностей, он предпринимает ряд поездок в центр национальных движений в России, и, вероятно, эти поездки

¹ Там же, с. 504.

² Стенографический отчет Государственной Думы, сессия I, заседание 12, стр. 502.

³ «Украинская Жизнь», 1912, кн. XII, стр. 56.

останутся надолго памятными на местах, как первая попытка непосредственных сношений великорусского федералиста с национальными представителями того же течения. Одновременно и среди представителей великорусского общества Обнинский неумоимо ставил национальные и областные вопросы, возбуждая интерес к ним и пробивая брешь в том традиционном индифферентизме относительно национальной проблемы, каким отличаются широкие круги великорусского общества. Он пользовался всяким удобным случаем, чтобы свести представителей различных национальных течений, устраивал совещания, был центром и душой всевозможных литературных и общественных предприятий, связанных с тем же жгучим для него вопросом национального равноправия и децентрализации. Создание периодического органа, в котором систематически освещались бы нужды народов и областей, было предметом постоянной заботы Обнинского. В половине 1914 г. эта мысль, наконец, осуществилась в виде журнала «Народы и Области», официально издававшегося московским «Обществом единения народностей в России», но служившего выражением взглядов, прежде всего Обнинского и группировавшегося вокруг него кружка лиц. В передовой статье первого номера журнала, несомненно, принадлежащей перу Обнинского, устанавливается, прежде всего, то положение, что «народы России, доселе не тронутые ассимиляцией и живущие в самых разнообразных условиях, все одинаково нуждаются в справедливом разрешении своих стремлений, в равном ко всем внимании и заботах законодательных учреждений». Упомянув о недостаточной информации, а иногда и враждебных отношениях отдельных национальностей, автор статьи так формулирует задачи нового органа: «мы ставим одною из своих целей и взаимное ознакомление народностей России. Нам представляется, что условия, в которых должны жить русские области, не мешают сплочению их в одно мощное целое и что основная задача нашей эпохи далеко не так неосуществима, как это кажется представителям централистического направления. Но времени для подготовки к этой задаче остается все меньше и меньше. Необходимое для этого спокойствие все быстрее исчезает с нашего горизонта, уступая место призракам и тревогам»¹.

К сожалению, действительность оправдала эти опасения в гораздо большей степени, чем это мог предвидеть автор приведённых тревожных строк. Время для издания органа, посвящённого национальным вопросам, было выбрано в высшей степени неудачно. Как известно, в июле того же года вспыхнула мировая война, внесшая еще больше путаницы в спутанные и так национальные отношения, выдвинувшая национальный вопрос уже не как далёкую теоретическую проблему, а как грозный и настоятельный вопрос текущего момента. Оглядываясь на время, истекшее с начала войны, необходимо признать, что Россия оказалась действительно не подготовленной к решению внезапно вставших пред нею во весь свой рост задач и что место необходимого для такого решения спокойствия заняли старые привычки и уже не предполагаемые опасения, а действительная опасность. Начатая под лозунгом «освобождения народов» война оказалась убийственной именно для этих «освобождаемых» народов, получающих со всех сторон и дружеские и вражеские удары, реальная боль которых, конечно, не может быть затуманена газетными декларациями и красноречивыми обещаниями неответственных политиков, не желающих даже вникнуть в смысл развёртывающихся событий и упрямо цепляющихся за иллюзии и, быть может, красивые заблуждения, уже в дребезги разбитые и опрокинутые беспощадной действительностью. Но в первые дни войны, действительно, могло казаться, что найдено, наконец, целебное средство на национальные раны и что освободительные лозунги не напрасно реют в воздухе. В числе людей, поддавшихся гипнозу «нас возвышающего обмана», был и Обнинский, искренно поверивший, что настоящая война «вернёт свободу и мир той группе народов, которые доселе не жили еще полной жизнью». «То, что ещё месяц назад представлялось политической утопией, - читаем в руководимом им органе, - восстановление Польши, объединение украинской Руси, возврат австрийских сербов в материнское лоно и многое другое - все это облекается в живые формы. Стоило только подойти к сложнейшей проблеме нашей эпохи с честно поднятым забралом, как дело оказалось простым, всем понятным и всеми приемлемым»². Но вскоре и самому Обнинскому пришлось убедиться на практике, в Галичине, какую цену имеют громкие слова, и собственными глазами увидеть, в какие живые формы облекаются «политические утопии»!.. По крайней мере, лично для меня галицийские впечатления, которые передавал покойный в тесном кружке близких лиц, представляли поистине безнадежную и безотрадную картину, несмотря на то, что рассказчик видимо, смягчал ее, повинаясь владевшему им тогда всецело оптимизму. Необходимо сознаться, что в это время колебались было дружеские отношения Виктора Петровича с представителями украинской интеллигенции, - по крайней мере он полушутливо предупреждал пишущего эти строки, что «намерен ссориться» по поводу того скептического отношения, какое с первых дней войны заняли украинцы к надеждам русского общества. Ссор не вышло - как потому, что покойный вообще был слишком терпеливым человеком, так и потому, что он не мог не видеть, что действительность в сущности оправдывала самый мрачный скептицизм, тогда как на стороне оптимистов были лишь горячее желание и более или менее

¹ «Народы и Области», 1914, № 1, стр. 3.

² «Народы и Области», № 3, 4 и 5, стр. 5.

неопределённые ожидания. Но некоторая взаимная холодность и признаки отчужденности, все же начали было проявляться. Впрочем, они скоро исчезли, - по крайней мере, в личных отношениях. Между прочим, судьбе угодно было преподать этому искреннейшему оптимисту весьма чувствительный урок: почти на его глазах и в момент выяснения взаимных недоразумений был арестован один видный украинский деятель, судьба которого наглядно подтверждала правильность осторожного отношения к освободительным иллюзиям... Нужно было видеть в этот момент Виктора Петровича, чтобы понять, какой удар его благородным мечтам был нанесён грубой рукой расхолившейся реакции! Вероятно, этот случай сильно расхолодил его намерение «ссориться»...

При следующих наших встречах о «ссоре» уже и помину, конечно, не было. Напротив, Виктор Петрович снова возвращается к тем интересам национальной жизни, из колеи которых временно выбила его разразившаяся над человечеством катастрофа. Опять начались планы возобновления оборвавшихся нитей, осведомления о национальных нуждах, совещаний для информации и разрешения всевозможных частных вопросов национального вопроса. В феврале мне пришлось встретиться с Обнинским в Петрограде на устроенном им совещании из представителей различных национальностей. В его горячей речи слышалась прежняя тревога по поводу неподготовленности русского общества к разрешению национальной проблемы, пробивались горькие нотки на счет косности и упорного непонимания задач момента, проскальзывали опасения о возможности опоздания с надлежащим решением. Но в то же время он намечал планы борьбы с общественным равнодушием и косностью, - планы, рассчитанные на долгую деятельность. О тех же планах была у нас беседа и во время кратковременного свидания в Москве в начале марта, о тех же планах, но в совершенно конкретной постановке, говорит и полученное мною в день смерти покойного его письмо. Виктор Петрович казался совершенно поглощённым своей обычной деятельностью, но где-то, на дне души, уже образовалась трещина, грызла гнетущая пустота и сердечная тоска, которая и привела к роковой развязке, поставившей так ярко жгучие вопросы о своевременности ухода этого большого и хорошего человека, так необходимого именно в настоящий момент господства фразы и позы, красивых слов и низменных поступков.

Думаю, что это противоестественное сочетание, органически противное открытой, искренней натуре Обнинского, было немаловажным моментом, склонившим, быть может, весы в сторону рокового решения. Он, которого я называл бы благороднейшим рыцарем, настоящим романтиком национального вопроса среди русского общества, должен был чувствовать себя в известной степени одиноким даже в близкой среде, всё-таки слишком далёкой от предмета его увлечения. Позиция Обнинского в национальном вопросе была вынесена далеко вперед сравнительно с позицией тех «реальных политиков» даже прогрессивного лагеря, которые никак еще не могут отделаться от привычки деления наций на великие и малые, особо покровительствуемые и такие, которые «могут обождать». Он не понимал этих очередей, считая, что «все (народы) одинаково нуждаются в справедливом разрешении своих стремлений, в равном для всех внимании и заботах». Но совершенно естественно, что и ему платили с другой стороны тем же непониманием, которое служит обычным уделом всех пионеров, не укладывающихся в рамки «общего взгляда». Это состояние, весьма близкое к одиночеству, особенно должно было усилиться в последнее время, когда уже достаточно выяснился крах того искусственного и фантастического «единения», которым усиленно замазывают всем очевидные и с каждым днем разрастающиеся трещины. Ему, который искренне, от глубины своего рыцарского сердца, поверил освободительной миссии, в особенности должно было быть больно, когда обнаружилось, что то, что представлялось ему «честно поднятым забралом» - оказалось в действительности лишь ловким ходом в борьбе и привело к новому взрыву национального угнетения, по своим размерам превосходящего все, что видел мир в этой области. Не видеть этого он не мог, но и примириться, закрыть глаза на происходящее или отойти в сторону - также не мог. И он ушел совсем...

В одной из своих парламентских речей покойный с видимым сочувствием цитировал известные слова Сенеки: «мудрец знает, когда ему нужно умереть». И сам он поступил, как этот мудрец римского философа. Ему уход от жизни представлялся своевременным. Но для нас, вместе работавших с Виктором Петровичем в излюбленной им области действительного единения народностей и осведомлённых о той массе труда, забот и энергии, какую он от души вкладывал в это дело - выход из строя такого работника всегда казался бы преждевременным, а в особенности в настоящий тяжёлый момент. Слишком много предстоит человечеству работы на поприще национального устройства и слишком мало здесь работников, подобных почившему. И несомненно, что народы и области России ещё долгое время будут чувствовать себя осиротелыми, не слыша убеждённого и бодрящего истинно рыцарского голоса В. П. Обнинского.

Друкується за виданням: Ефремов С. Против течения (Памяти В. П. Обнинского) // Голос минувшего. - М., 1916. - Кн. 5-6. - С. 138-151.

Підготувала до друку: С. Г. Іваницька

Иваницкая С. Г. Публикация Сергея Ефремова «Против течения. Памяти В. П. Обнинского» как документ эпохи

Целью статьи является характеристика работы Сергея Александровича Ефремова (1876-1939) «Против течения», посвященной известному общественно-политическому деятелю Виктору Петровичу Обнинскому (1867-1916). Показано значение биографической тематики в публицистическом наследии С. А. Ефремова, проанализирована специфика восприятия им фигуры своего героя как одного из «значимых Иных», как «идеального» представителя русской интеллигенции, одного из немногих, кто не только последовательно отстаивал либерально-демократические ценности, но и способствовал освободительному движению нерусских народов империи. В приложении печатается текст статьи С. О. Ефремова.

Ключевые слова: Сергей Ефремов, Виктор Обнинский, публицистика, «Голос минувшего», «значимый Иной», эпистемологический конструктивизм.

Ivanitskaya S. G. The publication Sergey Yefremov «Against the Stream. Memory of V. P. Obninskiy» as a document of the historical epochs

The purpose of the article is characteristic of the publication of Sergey Alexandrovich Yefremov (1876-1939) «Against the Stream», which is devoted to famous public and political figures of Viktor Obninskiy (1867-1916). The value of biographical subjects in a journalistic heritage S. A. Yefremov demonstrated, the perception of the author shapes his character as one of the «significant Other», as an «ideal» representative of the Russian intelligentsia, one of the few who not only consistently defended the liberal democratic ideals, but also contributed to the liberation movement of the non-Russian peoples of the empire, analyzed. The application is printed Yefremov's article

Keywords: Sergey Yefremov, Viktor Obninskiy, journalism, «Golos minuvshogo», «significant Other», epistemological constructivism.

УДК 930(477.41)''17/18''

А. В. Кузьменко

РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ НА КИЇВЩИНІ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

В статті здійснено спробу комплексного аналізу тенденцій розвитку досліджень з української історії в кінці XVIII – першій половині XIX ст. на теренах Київщини. Виокремлено ключові фактори та закономірності в цьому процесі та простежено їхній вплив на якісні зміни у ході перетворення знань з української історії на національну історичну науку. З'ясовано, що якісно нова стадія досліджень з історії України розпочалася після відкриття 1834 р. університету св. Володимира у Києві. Особливе місце приділено українознавчим студіям М. Максимовича, дослідницький шлях якого склав важливу епоху в становленні історичної науки.

Ключові слова: українська історія, історичні знання, національне відродження, українська історична наука, Максимович, українознавчі студії, історія Києва, Київщина.

Пошук нових теоретико-методологічних регулятивів для реконструкції й інтерпретації переломних періодів у становленні національної історичної науки зумовлює необхідність вирішення актуальних питань узагальнюючого характеру. Важливою складовою виконання цих завдань є комплексне вивчення факторів і закономірностей якісних змін у дослідженнях української історії, що здійснювалися впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. на Київщині. В даній статті Київщина розглядається саме як один із продуктивних регіонів розвитку знань з української історії у цей період.

Починаючи від досліджуваного нами періоду й фактично по сьогоднішні вивчення окремих проблем становлення історичної науки на Київщині в кінці XVIII – першій половині XIX ст. займалась ціла плеяда дослідників. Серед них на особливу увагу заслуговують такі постаті як: Грушевський М. [1], Дорошенко Д. [2], Марченко М. [3], Острянин Д. [4], Верига В. [5], Когут З. [6], Журба О. [7], Колесник І. [8], Коцур А. [9], Коцур В. [10], Калакура Я. [11]. На основі аналізу зазначених та низки інших, тематично дотичних праць і джерел ми спробували сформулювати власну, максимально цілісну картину розвитку історичних знань на Київщині у зазначений період та викласти її в даній статті.

Дослідження розвитку історичної науки на Київщині в кінці XVIII – першій половині XIX ст. варто почати з аналізу творчої та наукової спадщини Максима Берлінського (1764–1848) – одного з перших дослідників історії Києва, археолога та організатора Київського університету [12, с. 75; 13, с. 144]. Окрім праць краєзнавчого спрямування, йому належить також підручник з російської історії для середніх шкіл – «История российская для употребления юношеству» (1800) [14], в якому чи не вперше в практиці імперської освіти окреме місце відводилось українській минувшині, а також «Краткое описание Киева» (1820), що стало документальним фундаментом усіх подальших досліджень найдавнішої історії Києва [2, с. 74; 15, с. 232-233].

Праця, завдяки якій ім'я М. Берлінського стало відомим в українській історичній науці носить назву «История города Киева» (1798–1799) [16]. Будуючи у руслі ідей просвітництва максимально об'єктивний